

בין רחל ללאה

היחסים ביניהן והזיקה לנערותן

טפת הלפריץ

א. הקדמה

במאמר זה נעמוד על מערכות יחסים במשפחת יעקב. באופן כללי אנו עוסקים בימרובעי: יעקב, לבן, רחל ולאה, אך ענייננו העיקרי קשור ליחסים בין שתי האחיות שהפכו לאמהות האומה. נעסוק במכלול היחסים ביניהן כפי שמצטייר במבט מזוויות שונות, כשברור שלטיב יחסיהן בנעוריהן משמעות רבה בנידון.

שיטתנו כרוכה בהעלאת מספר שאלות עקרוניות באשר למתחולל בין רחל ולאה, ובדיון המסכם נהרהר במשמעות נעוריהן לסוגיה.

ב. קשיים בפרשות לאה ורחל

'מגילת רות' מסכמת את פועלן של רחל ולאה ממרחק הזמן: "יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל" (רות ד, יא). מתוך הדגשת התוצאה הברורה 'בנו שתיהם את בית ישראל', נחזור לנקודת המוצא: מי הן שתי האחיות אשר זכו להקים את בית ישראל? ומה ניתן לומר אודות מערכת היחסים ביניהן בנעורותן ובבגרותן? העיון בפרשות 'ויצא' ו'וישלח' בספר בראשית מעורר לדעתי שאלות מסוגים שונים המזדקרות לעין. אציג כמה מהן הנוגעות במישרים בענייננו:

א. כיצד יעקב מתאהב ברחל? ובניסוח קיצוני יותר, מדוע? האם רק בגין מאפייניה החיצוניים ("וירחל היתה יפת תואר ויפת מראה: ויאהב יעקב את רחל...") [כט, יז-יח]?

ב. כיצד יתכן שיעקב רומה בכל הקשור להחלפת רחל בלאה? מה היו הנסיבות

* שיעור שהועבר לזכרון של הבנות הדס ויעל בן סעדון ז"ל, בתשס"ד, בשבוע שבין פרשת תולדות לפרשת ויצא בביתן.

המדויקות, וכיצד לא הבחין? מדוע רחל, שמן הסתם הייתה מודעת למתרחש, לא מחתה?

ג. מה טיבם של היחסים ההולכים ונרקמים במשפחה: בין יעקב לשתי נשיו (כט, ל); ובין לבין עצמן? איך יתכן שרק לאחר מספר שנות נישואין וארבעה ילדים של לאה מתברר כי רחל מקנאת בלאה, ומה היה המצב עד אז (ל, א)?

ד. מה עומד מאחורי טענתה של רחל: "הָבָה לִי בְּנִים וְאִם אֵין מִתָּה אֲנֹכִי" (ל, א) – בהתחשב בהדגשת הכתוב על אהבתו אותה, האם לתגובתו ייקרא תגובה אוהבת? האם היינו מצפים שכך יגיב? מה טיבם של מעשי רחל אחר כך? מדוע פעלה כפי שפעלה?

ה. מה מבטאים שמות הבנים הנולדים לנשות יעקב? מה מבטא המסחר בדודאי ראובן וה'מסחר' במשכב יעקב הנגזר ממנו?

ו. מה ניתן לומר על היחסים בין רחל ולאה הנשואות לבין אביהן (לא, יד-טו)? הדברים קשורים בשאלה: מדוע גונבת רחל את התרפים? ולאור זאת, מה היחס של לבן ליעקב בשלב המאוחר הזה (לא, מג)?

מסכת השאלות משקפת את הרצון לרדת ככל שניתן לנפשן של הגיבורות. במהלך שנטווה להלן נתמקד בחלק מהן.

ג. 'התחת אלוקים אנכי' – טענת יעקב לרחל

נפתח בשאלה הרביעית. זו עוסקת בהתרחשות בין רחל ליעקב (בראשית ל, א-ג), אך בהביאה לשיא את הרגשות הנוצרים בעקבות עקרותה, היא חשובה ביותר לעניין היחסים הנידון כאן. מהי בעצם טענת רחל כלפי יעקב? מה מהותה ומה עומד ביסודה? תשובתו הבוטה לרחל איננה עומדת בפני עצמה ואיננה מכוונת רק לטענה זו. היא משקפת את פרוי של מצב מורכב. נזכור, קודם לדין ודברים ביניהם באה קביעת הכתוב בדבר הקנאה באחותה! רש"י מתייחס בפירושו למכלול הזה:

• "ותקנא רחל באחותה: קנאה במעשיה הטובים. אמרה אילולי שצדקה ממני לא זכתה לבנים (בעקבות בראשית רבה עא ו): הבה לי: וכי כך עשה אביך לאמך והלא התפלל עליה (מתה אנכי: מכאן למי שאין לו בנים שחשוב כמת בעקבות המדרש בראשית רבה עא, ה) התחת: וכי במקומו אני? אשר מנע ממך: את אומרת שאעשה כאבא אני איני כאבא. אבא לא היו לו בנים אני יש לי בנים. מנע מנע ולא ממני (בעקבות המדרש בראשית רבה עא, ז):

מתניו כנגד שרה. אמר לה: זקנתי הכניסה צרתה לביתה. אמרה לו אם הדבר הזה מעכב הנה אמתי ואבנה גם אנכי ממנה: כשרה".

כלומר, רש"י מפרש את המאבק בין האחיות לא רק כגילוי של קנאה טבעית בין זו שאינה יולדת לבין זו שזוכה ללדת (בשלב זה ארבעה בנים), אלא 'מעלה' את הקנאה הזו לרמה רעיונית בהתייחס למה שמצטייר כתפיסתה המיוחדת של רחל ביתורת הגמול. כביכול, רחל אומרת לעצמה: 'ומה עוד ניתן לעשות כדי לזכות? הרי אני זו שמסרתי את הסימנים כדי שלא תתגנה אחותי, והמדרש העתיד להיכתב יאמר – "ובזכות רחל אני מחזיר ישראל למקומם" (להלן), 'במה אחותי לאה פועלת? במה היא בעלת זכויות יותר ממני, כך שהקב"ה מזכה אותה ולא אותי, כנראה רק בזכות מעשיה הטובים...'. לפי זה, קנאת רחל אינה מצטמצמת רק לקנאה במשמעות צרה, שגם היא עשויה להיות טבעית ולגיטימית, ומקרא אינו יוצא מידי פשוטו; קנאתה הירעיונית' מכוונת לזכויות של לאה שנמנעות ממנה, למרות מסירותה, הקרבתה ומעשיה הטובים. רש"י ממשיך ומנגיד את המסופר בעימות שלפנינו לאווירת ההרמוניה העולה בתחילת פרשת 'תולדות' (כה, כא), כשיצחק אבי יעקב מתפלל למען רבקה אשתו 'כי עקרה היא', (לפי המדרש שניהם מתפללים כל אחד בפניו והי נעתר ליצחק למען רבקה, ראו רש"י שם). לא זה המצב המובע כאן המאופיין בהטחות הדדיות בין יעקב לרחל. ניגוד המצבים מביא את רש"י להשוות ביניהם ולאומר שזו היא טענת רחל – 'מדוע אינך מתנהג כאביך כלפי אמך?', והוא עונה לה שהדברים שונים, שכן לאביו לא היו כלל ילדים בעוד שלו יש! יתכן, כי רש"י נשען אף על דמיון הביטויים ביניהן: רחל – 'ואם אין מתה אנוכי' ורבקה – משנפקדה בהריון הקשה כל כך התנסחה – 'אם כן למה זה אנכי?' והתרגום מוסיף – 'אם כן למה זה חיה אנכי?'. בכל אופן, לפי המשך פירושו של רש"י, רחל אינה מוותרת. הדמיון בין שרי האומרת לאברם: "בִּאֲנָא אֶל־שִׁפְחָתִי אוּלַי אֲבָנָה מִמֶּנָּה" (טז, ב) לבין רחל האומרת ליעקב: "הִנֵּה אֲמַתִּי בִלְהָה בֵּא אֵלַיָּה וְתֵלֵד עֲלַי בְּרָכִי וְאֲבָנָה גַם אֲנֹכִי מִמֶּנָּה". (ל, ג) רומז כי היא שואבת את טענתה מסב המשפחה אברהם, כדי לחייב את יעקב. מהו היגס' שבדבריה? 'גם' בא לתוספת, כמו שרי שנתנה את הגר לאברם 'גם' רחל הלומדת ממנה ורוצה 'גם' היא את מה שרצתה שרי, שהילד שיוולד מהשפחה או האמה יהיה שלה. כזכור, אברהם בשעה שהיו לו צאצאים, בן – ישמעאל, מהגר, לא יצא נגד שרה, וכשרה בכאבה אמרה לו: "חמסי עליך..." (טז, ה) – קיבל זאת, והשיב בעדינות: "הנה שפחתך [לא 'אשתך'] בידך עשי לה הטוב בעיניך". לעומת זאת, יעקב משיב לרחל – לפי רש"י – כביכול 'יקירתך, דילגת על השלב המרכזי, ניתן להתווכח על הסגנון שלי, אך העובדה המרכזית חסרה – שרי זקנתי לא רק אמרה, היא גם עשתה – הכניסה צרתה הביתה! והנה, רחל נענתה לאתגר: "ויתתן לו אָת בְּלָהָה שִׁפְחָתָה לְאִשָּׁה..." (בראשית ל, ד).

הרמב"ן (ל, כב) מציע הסבר אחר לשאלה מה רצה יעקב להשיג כשענה לה כך:

"ועל דרך הפשט אמרה רחל ליעקב שיתן לה בנים, ובאמת דעתה לאמר שיתפלל עליה עד שיתן לה בנים על כל פנים, ואם אין שתמית עצמה בצער. דברה שלא כהוגן בקנאותה, וחשבה כי באהבתו אותה יתענה יעקב וילבש שק ואפר ויתפלל עד שיהיו לה בנים שלא תמות בצערה. ויחר אף יעקב. שאין תפלת הצדיקים בידם שתשמע ותענה על כל פנים. ובעבור שדברה דרך געגועי הנשים האהובות להפחידו במיתתה חרה אפו, ולכך אמר לה שאינו במקום אלהים שיפקוד העקרות על כל פנים, ואינו חושש בדבר, כי ממנה נמנע פרי הבטן ולא ממנו, וזה ליסר אותה ולהכלימה. והנה הצדקת בראותה שלא תוכל להסמך על תפלת יעקב, שבה להתפלל על עצמה, אל שומע צעקה, וזהו וישמע אליה אלהים".

המטרה היא לעוררה! הרדי"ק מפרש: "לפיכך חרה אף יעקב לפי שתלתה הכח בו ולא באל אשר לו הכח והיכולת עד עקרה ילדה שבעה' והיא אמרה 'הבה לי בנים' אבל אילו אמרה בקש עלי רחמים צדקה במאמרה ולא חרה אפו בה". גם הוא מדגיש את הרצון של יעקב לעוררה לתפילה ראויה, בעיניו הכעס עליה היה על אופן שאלתה, ולא על עצם רצונה הטבעי.

הרמב"ן מדגיש את הצד הפסיכולוגי-חינוכי ביחסים שביניהם, שבסופו של דבר, לשיטת יעקב, גורם לה להתפלל בעצמה, והרדי"ק את הצד הדתי-אמוני, יעקב רוצה לחנכה להתפלל להי ולא אליו. נראה שהרדי"ק מושפע בפירושו מסגנונו של אלקנה בפנייתו לחנה בסיפור דומה בקווי העיקריים (שמואל"א א). בראותו את אשתו האהובה עצובה ולא אוכלת בבית ה' בשילה, הוא שואלה: "לָמָּה תִּבְכִּי וְלָמָּה לֹא תֹאכְלִי וְלָמָּה יָרַע לְבָבְךָ? הֲלוֹא אָנֹכִי טוֹב לָךְ מֵעֶשְׂרָה בָּנִים" (שמואל"א א, ח). בכך הוא מנסה לכאורה להרגיעה בתשובה אוהבת, שבה בעת אינה מבינה כלל את מצוקתה. זאת משום שגם אם הזוגיות ביניהם נושאת אופי חיובי, אין בה פיצוי הולם עבורה על תכלית 'יחיה' שחסרה בעטיה של העקרות. את הפרשנות שאלקנה רוצה למצוא בעצמו את הפתרון, משליך ככל הנראה הרדי"ק על כוונתה של רחל בפרשתנו על-פי הפסוק: "הִבְהָ לִי בָּנִים" (ל, א). המכוון את האחריות ליעקב, והוא מחזיר אחריות זו לבוראם.

פירוש מאלף מביא בעל יעקידת יצחק:

"והיו שני שמות - אשה וחוה - נתבאר שיש לאשה שתי תכליות האחד מה שיורהו עליו שם 'אשה' - כי מאיש לוקחה וכמוהו יכולה לחבין ולהשכיל מדברי שכל וחסידות כמו שעשו האימהות וכמה צדקניות ונביאות

וכאשר יורה פשט 'אשת חילי' (משלי לא), והשני ענין החולדה והיותה כלי אליה ומוטבעת אל הלידה וגידול הבנים, כאשר יורה עליה שמה. יחיה אם כל חיי' והנה תהיה כאשר לא תלד מנועה מהתכלית הקטן (הלידה) ותשארה להרע או להטיב כמו האיש אשר לא יוליד ונאמר עליהם העקרים ונתתי להם בבית ובחומותי יד ושם טוב מבנים ובנותי' (ישעיהו נו, ה) כי ודאי עיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים (רש"י לתחילת פרשת 'נח') על כן חרה אף יעקב ברחל, כאשר אמרה הבה לי בנים ואם אין מתה אנוכי" - לגעור בה ולהשכילה בענין הנכבד, והא שאינה מתה לפי התכלית - המשותף - כאשר מנע ממנה פרי בטן, כמו שיהיה גם בו הענין גם כן אם לא יוליד"

(השער התשיעי, דף צב ע"ב)

לפי פירושו שני תפקידים לאישה: האחד, 'אישה', מתייחס לצד האישי, רוחני, שכן בכוח אותיות אל"ף, שי"ן המונח הבסיסי משותף לגבר ולאשה. במהות המסומלת בשם זה נכללים היכולת להרע או להיטב - להתנהג! והשני, בשם חוה, נכללים: צד הלידה, הצד הפיסי ('התכלית הקטן').

יעקב אומר כביכול לרחל רעייתו האהובה, 'לבנים לא זכינו יחד, אך את עיקר הבית!'. וזאת היא העקרות! כמו שנאמר: "רחל היתה עיקרו של בית" (בראשית רבה עא ב, 'ורחל עקרה'). קביעה זו כוחה עמה, בין אם יעקב נהג נכון ברצונו לחנך את אשתו, ובין אם טעה משום שכעס על מרת נפש: "אמר לו הקב"ה - כך עונים את המעיקות!" (בראשית רבה עא ז).

זה המקום להעמיק בממד נוסף בכל הקשור לתשובתו הקשה של יעקב. לטענתה: "הִבְהָ לִי בָּנִים וְאִם אֵין מִתָּה אָנֹכִי", משיב יעקב: "הִתַּחַת אֲלֵקִים אָנֹכִי אֲשֶׁר מֵנַע מִמֶּךָּ פְּרִי בְטָן". חז"ל ראו במסירת הסימנים של רחל ללאה "כדי שלא תתגנה..." זכות גדולה, שכר השתיקה הזו בליל הכלולות הצריכה מסירות נפש וגוף, (לפי המדרש בפתיחתא לאיכה רבה, כד, רחל הייתה אף מתחת המיטה). בניסוחים אלו הם באו לבטא את הרעיון שרחל הפכה להיות מזוהה עם לאה עד כדי התמזגותן כביכול לאחת, למרות שזה בא על 'חשבונה' של רחל. במישור הסמלי זה מסביר גם כיצד יעקב לא הבחין בלאה, שהרי אי-אפשר להבחין בין 'תאומות'. לענייננו, עולה כי בפעולה נשגבה זו של רחל למען אחותה, 'בגדה' ביעקב האוהב אותה עד כלות, ולמענה עבד שבע ועוד שבע שנים! 'לבגידה' זו לא מצאתי התייחסות ישירה בחז"ל, ואולי זה נובע מהבנתם בגידה זו כעונש שראוי היה יעקב להיענש בו על פרשת הרמייה בנסיונו להשיג את ברכת אביו יצחק. ועם כל זאת, רחל בפעולתה זו בגדה ביעקב! וגם אם היה מקום להענישו, הרי היא השליחה לדבר רע!

לפי זה, אולי בתשובתנו הנוקשה, יעקב ימחזירי לרחל. אך לא במובן של נקמנות נמוכה, שהרי לו היה רוצה להתנקם עמדו בפניו אפשרויות נוספות. בניסוח קיצוני, יכול היה שלא לשאתה ולא לעבוד עוד שבע שנים, ואולי אף לגרש את לאה. בלשון פשוטה, יעקב יכול שלא לשתף פעולה עם היתרגילי הזה, הוא קיבל אפוא אחריות מלאה, גם לגבי הגשמת תפילותיה של לאה (על-פי בראשית רבה, המדרש על 'עיני לאה רכות'), גם לגבי תפקידו של עשו (לפי המדרש בראשית רבה ע טז, שיהתנו ביניהם...!), גם לגבי העונש שהבין שמגיע לו, על רמותו את אביו (לכן כזכור השיב ליעקב "לא כן יעשה במקומנו לתת הצעירה לפני הבכירה" [כט, כו] ורמוז לו על שפגע בעשו). יעקב שהרגיש ככל הנראה ברמז שבדברי לבן אמר כביכול: 'הרי אני עשיתי כך לאחי התאום! ולכן – מגיע לי'. הוא לא מפנה את הטענה מול האחיות, שאותן הוא מכבד ואף אוהב, הגם שבהעדפה ברורה לרחל. וכשהיא באה אליו ביסוריה הגדולים מתוך שאינה זוכה לפרי בטן, למרות שלפי תפיסתה מגיע לה (ברוח דברי רש"י – 'קנאה במעשיה הטובים... שלי לא מספיקים? מה עוד אפשר לעשות יותר ממני'), הוא עונה לה בצורה כה קשה כי אולי בכוננתו (אם נמשיך את הפירוש של 'בעל העקדה') להובילה לשלב נוסף. כביכול הוא אומר: 'את רחל ויתרת עלי ליל הנישואין למען לא תתגנה אחותך, את ראויה להערכה, אך קבלי נא אחריות על מהלך זה, כמו שקיבלתי אני אחריות על מהלך הרמייה מול אבי'. כביכול, יעקב מסביר לרחל כי היא אפשרה ללאה להיות ה'חיה', כלומר, היולדת, בעוד שהיא נשארה בתפקיד ה'אישה', האישיית, מרכז הבית. ומקשה מדוע היא אינה מסתפקת בכך? אולם, רחל האישה נאבקת גם על החוה שבה!!

מהדברים הללו יוצא ש'בעל העקדה', הופך את מטרת הפסוקים שבתחילת פרק ל' מהטחה, גילוי כעס הדדי – לעידוד, יעקב תומך באשתו ומנסה לשכנעה שאמנם האל מנע ממנה פרי בטן, אך היא עיקרו של הבית. אומנם, באופן פשוט קשה למצא את העידוד הזה בפסוקים שלפנינו!

ד. אהבת יעקב ואחות האחיות

בנקודה זו נחזור לשאלת ההתאהבות, באלו נסיבות התאהב יעקב ברחל? האם רק בשל היותה יפת תואר נשק לה ורצה בה? על-פי פשוטו של מקרא, די קשה לדעת, והדברים נראים, כי אכן יש משקל לגורמים החיצוניים הללו. המדרש (בראשית רבה עג יב) הלך בדרך שונה במעט בהבליטו בעיקר את היעדר הבנים וסיבתו, זאת בראותו את הפסוק "והנה רחל באה עם הצאן" (כט, י) המדגיש פעילות של רועה, כמצייין היעדר בנים זכרים, על דרך מכלל הן נלמד לאו, לו היו לו בנים היו רועים הם את הצאן.

רחל בת לבן היא הרועה בין הרועים, למרות שכולם גברים, ככל הנראה כי ללבן לא היו בנים בשלב זה. והמדרש ממשך:

"באה עם הצאן – ובא וראה כמה שכונות לשכונות אצל יתרו שבע היו ובקשו הרועים להודווג להן, ואילו כאן אחת היתה ולא נגע בה בריה".
(בראשית רבה ע יא)

מובלעת כאן התפיסה שרחל הייתה נאה מאד, 'בולטת בשטח' ומרשימה באישיותה עד כדי כך שמעוררת כבוד והערצה, אולי נוכח העובדה שהיא ממלאת בדלית ברירה תפקיד של גבר, ובהצלחה. את התרשמותו מאישיותה, הקורנת של רחל, 'קלט' יעקב ו'משדר' לה בביטוי של קשר והתאמה שהוא חש ביניהם – בנושקה.

ראוי לשים לב שנשיקה במקרא מתייחסת דווקא להתקרבות בין גברים! ולכן הנשיקה, המצטיירת כבעייתית למדי מבחינת תפיסת הצניעות המקראית, מסמלת כאן סוג מהותי של התקרבות, כפי שהמדרש אכן רומז:

"אמר לה יעקב – תנשאי לי! אמרה לו כן, ברם אבי רמאי ויש לי אחות קשישה ממני [למרות שהיו יתאומות, כמו מי? – עשו ויעקב] ולא ישא אותי לפניו, אמר לה: אחיו אנוכי ברמאות – מסר לה סימנים להכירה".
(בבלי, מגילה יג ע"ב. במקור בארמית)

חוזרת ועולה השאלה כיצד הצליח לבן להטעות את יעקב? יעקב מקפיד לציין: "בְּרַחֵל בְּתֶךָ הִקְטַנְהָ" (כט, יח) – 'יודע אני אומר כביכול יעקב 'שאנשי המקום רמאים' הם ולכן אני מבכר (בודק) עסקי עמך, 'ברחל' ולא בלאה 'בתך' שלא תבוא אחת מן השוק ושמה רחל 'הקטנה' שלא תחליף שמות זו בזו...'. ויעקב ידע אפוא בדיוק מי עומד מולו, ובכל זאת נפל בפת. הכיצד? התשובה חוזרת לשתי האחיות:

"כשהלך להכניס את לאה במקומה חשבה רחל בליבה, עכשו תתבייש אחותי ומסרה לה הסימנים".

(בבלי, מגילה יג ע"ב. במקור בארמית)

"כשראתה כן אמרה אם אין אני כדאית שיבנה העולם ממני שיבנה מאחותי".

(בראשית רבה עא ח)

לפי זה, רחל ששתקה ומסרה את הסימנים וכבשה אהבתה ושאיתפה למען אחותה שלא תתבייש, עשתה זאת מתוך ראיית העתיד והאחריות לו! (בראשית רבה עב ו).

רחל זו מהבניאות הראשונות הייתה (לפי המדרש), וההתנהגות של נשיאה באחריות לעתיד הרחוק, והמאמץ למען כבוד אחותה, השתלבו.

אך לא רק רחל. המדרש הנזכר מעמידנו על הדדיות. דנה לאה דין לעצמה ואמרה: 'שנים עשר שבטים עתידים לצאת מיעקב, ששה יצאו ממני וארבעה מן השפחות הרי עשרה ואם זהו זכר לא תהא אחותי אפילו כאחת השפחות, מיד נהפכה לבת וזהו אחר ילדה בת ותקרא שמה דינה'. ועל-פי תרגום יונתן — כתוצאה מכך: 'נתחלפו הוולדות במעיהן עבר יוסף למעי רחל ודינה למעי לאה'. 'חילוף' זה סמלי הוא! אכפתיות ואהבה מופגנות אפוא גם מצדה של לאה כלפי רחל!

הנה כי כן, מערכת היחסים מופלאה שוררת לפי המדרש בין שתי האחיות. יש בה ברחל רגישות ללאה אחותה בליל הנישואין, שלא תתגנה אחותי, ויש בה גם כאב עצום על שהיא לא זוכה לילדים כמו לאה, אך זאת לא מתוך צרות עין באחותה, אלא מתוך כאב שלה על עצמה, על שבאמת אינה זוכה בזכות 'מעשיה הטובים'. נראה בהמשך שרחל תמשיך ויתבין את לאה גם כשזו תפגע בה ב'פרשת הדודאים'.

המדרש על "וְאַחַר יָלְדָה בֵּת וַתִּקְרָא אֶת שְׁמָהּ דִּינָה" (ל, כא) — מרחיב בהמחשת הקשר המורכב הזה. גם לאה — הגם שלא באותה עוצמה — מנסה ל'פרגן' ולדאוג, להעניק לרחל כדי שלא תתגנה'. והשיתוף המיוחד הזה ההופך אותן כביכול לאחת ממש, מתבטא בכתוב עצמו בצורה מיוחדת באירוע בשדה: "וַתַּעַן רַחֵל וְלָאָה וַתֹּאמְרָה... (לא, יד). מופגנת כאן ההזדהות המשותפת שלהן, וההכרה בצורך בנייתן ההכרחי מאב שכזה ובהתחברות מרצון לדרכו של האיש שלהן — יעקב!

נפרט, כזכור, אחרי שהמלאך נלה ליעקב, הוא אינו כופה את רצונו לשוב להוריו, הביתה לכנען, אלא קורא לנשותיו השדה, למקום הפתוח, ללא חשש האזנה מבחוץ וללא מחסומי הבית, ומאפשר להן בחירה. לאחר שסיפר להן את תמצית התנהגות אביהן אליו ואת דבר התגלות המלאך מסתבר כי שתיהן רוצות ביעקב, בוחרות לעזוב את הבית וללכת אתו לארץ ישראל.

אומנם, היוזמת מבין שתיהן היא — ככל הנראה — רחל, הראשונה, אך הן מוצגות ביחד: "וַתַּעַן רַחֵל וְלָאָה וַתֹּאמְרָה לוֹ... הֲלוֹא נִכְרִיזוֹת נִחְשְׁבֵנוּ לוֹ... כֹּל אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹקִים אֱלֹדֶיךָ עָשָׂה!" יעקב מצליח ליצור בתנאי גלות 'בית יהודי', ונשותיו בוחרות אותו ואת דרכו! לכן, עתידן לברך את בועז בנישואיו את רות — 'כרחל וכלאה אשר בנו שתיהן את בית ישראל!'

ה. שאלת הקנאה

לאור הנאמר עד כאן מחריפה השאלה השלישית שהוצגה לעיל. נאמר כי רחל מקנאה בלאה, וזאת לאחר 'חמש שנות נישואין' וארבעה ילדים? ומה היה עד כה? הרי היא — בין לפי המדרש הקובע זאת במפורש ובין לפי רמזי הפשט — אפשרה נישואין

אלו, וזה מה שהוביל את חז"ל באבחנתם "ותקנא רחל באחותה" — קנאה במעשיה הטובים; אילולא שהייתה צדקת לא הייתה יולדת", (בראשית רבה עא ו). וכך ראוי גם להבין את ההמשך, שרצונה בתפילת 'בעלה הצדיק' מתוך תקווה שאולי הוא ייענה (כדוגמת יחס אברהם לשרה ויצחק לרבקה).

נחזור לעמדתן המשותפת מול לבן. כפי שראינו לעיל (לא, יד-טו), הבנות מתנתקות מאביהן לחלוטין, ומתדבקות ביעקב ובערכיו. אך מהו יחסו של לבן אליהן לאחר הבריחה? "הַבָּנוֹת בָּנְתֵי וְהַבָּנִים בְּנֵי וְכָל אֲשֶׁר אָתָּה רְאָה לִי הוּא וְלִבְנֹתַי מֶה אַעֲשֶׂה לְאֵלֶּה הַיּוֹס אוֹ לִבְנֵיהֶן אֲשֶׁר יִלְדוּ". (לא, מג).

באופן סמלי מגולם כאן חשש גדול לאובדן היחודיות של 'העם' ההולך ונוצר, טמונה סכנה גדולה, החשש 'מארמי אובד אבי' גדול יותר מהאסון הנשקף על-ידי פרעה, משום שפרעה הכיר ביחודיות ישראל ורצה להשמידו פיסית, ואילו לבן — במישור הסמלי — ביטל את היחודיות של יעקב נשיו וביתו, וטען שמעשית ורוחנית הכול שלו וממנו. לשיטתו אין הבדל ואין ייחודיות — בכך ביקש לעקור את הכול, וסכנתו גדולה אפוא משל פרעה!

אינני באה לנתח כאן את הצביעות במעשה לבן. כשרצה לפתות את יעקב להמשיך לעבוד אצלו, ידע לומר ליעקב: "אִם נָא מִצְאָתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ נִחְשְׁתִּי — וַיְבָרְכֵנִי ה' בְּגִלְגָּד" (ל, כז), וכעת, מול כולם — מתכחש לכול. החשוב לענייננו הוא תמימות הדעים בין שתי האחיות, שחרף המתח הבסיסי שאין להכחישו, השורר ביניהן ומתמצה בקנאה, השכילו להתאחד בעניין המהותי של ההתנתקות מאביהן וההתחברות ל"כל אֲשֶׁר אָמַר לְךָ אֱלֹקִים עָשָׂה!"

נמשיך ונפתח סוגיה זו בסעיף הבא העוסק בגניבת התרפים.

1. גניבת התרפים

האם ניתן לומר כי באמת הבנות התנתקו מאביהן? ובהנחה שהתנתקו כיצד יש להבין את הפסוקים הנגזרים מכך (לא, יט; לב; לד) ואת דברי המדרש "ותגנב רחל את התרפים" — לא נתכוונה אלא לשם שמים, אמרה: מה אני הולכת ואשאר זקן זה בקלקולו!" (בראשית רבה עד ה). המדרש מנסה ללבן מה הייתה כוונתה. האם לחנך את אביה? האם הגיוני שמי שהכירה בקב"ה בשדה, מספר פסוקים קודם, תיקח תרפים לעצמה? חז"ל הבינו כי רצונה היה לחנך את אביה, וגם אם הוא מתנכר להן או מנצל אותן — 'אבא נשאר אבא', ולרחל הוא חשוב!

בוהר נאמר:

"אף על גב שרחל עשתה זאת, לעקור עבודה זרה מאת אביה, נענשה על זה,

ח. שנאת לאה ופרשת השמות

האם באמת שנואה הייתה לאה (לא, כט)? מה הכוונה בישנואה? זאת ועוד, בפסוק הקודם מתוארת לכאורה מציאות שונה: "וַיִּאָהֵב גַם אֶת רַחֵל מֵלֵאָה" (כט, ל). מהו 'גם'?

דומה כי מצוינת כאן הכרעה מסוימת. רחל לעולם לא תהיה האישה הראשונה, את העוצמה הרגשית הראשונה, גם אם התכוון להעניק לרחל, העניק בסופו של דבר ללאה, והיא אשת חיקו הראשונה. רחל, למרות שבאהבת יעקב אותה, היא העיקרית, לעולם לא תהיה המקורית, היא השנייה. כך נסביר את המילה 'גם' המבטאת יחסיות. דומה כי יעקב לא זו בלבד שלא מגרש את לאה, אלא לומד לאהבה ולכבדה, והוא – לפי המדרש – 'מקבל אחריות' על תפיסתו את מקומו של אחיו עשו, לכן היא המיועדת לאחיו (שהתנו ביניהם – הגדול לגדולה והקטן לקטנה...!), נעשית אשתו שלו.

על רקע זה בולטת פרשת השמות. אם נבדוק בשמות בני לאה, מהי מטרותה בנתינת השמות (המשקפים מהויות) לבנים? מה בעצם היא רוצה להשיג באמצעותם, האם את אהבת יעקב השלמה? האם היא מצליחה? התקרבות משמעותית של יעקב דווקא אליה מבטא אולי השם לוי: "עֵתָה הַפַּעַם יִלְנֶה אִישִׁי אֵלַי כִּי יִלְדֵתִי לוֹ שְׁלֹשָׁה בְּנִים" (כט, לד), והפסוק ממשיך ואומר: "עַל כֵּן קָרָא שְׁמוֹ לְוִי" (כט, לד) יתכן שבאמת יעקב היה זה שבמהלך האירוע קרא לו בשמו כביטוי להסכמה שלו לכמיהתה שלה! הוא הבן היחיד שיעקב (על-פי הפשט) נותן לו את שמו, מלבד בנימין שיעקב ישנה את שמו מיבן אוני לבנימין, עם מותה של רחל.

השם יהודה ודאי מבטא בו הצלחה של לאה, ושמחה בהצלחה זו – הודיה! במקביל מעניין לשים לב לסוג השמות שרחל מעניקה תחילה לבני בלהה שפחתה, אשר בניה הם כבני רחל (ולא כעבדים!). הראשון – דן, ומשמעותו – דין. השני נפתלי ומשמעותו – 'מאבק, הקשור באל, לי עם אחותי ויכולתי לה!', מזכיר את התמודדות יעקב עם ה'איש' בבואו מפדן ארם, בתחילת פרשת וישלח ו'יאבק איש עמו' ('ישרו של עשו', רשיי שם), "וַיִּקְרָא כִּי לֹא יָכַל לוֹ" (לב, כה).

כללו של דבר, השמות המוענקים על-ידי הנשים משקפים רגשות התלויים במצב, רומזים כי כל אחת רוצה להשלים את החסר לה. זו אהבת איש – לאה! וזו בנים – רחל!

השערה. יעקב אבינו משלם על כל שלב בדרכו העקלקלה, גם אם יש לכאורה הצדקה למעשיו – שהרי אמו שלחה אותו, ואפילו אביו, הוא זה שברכו. על הרמייה שביפרשת תולדותי ישלם יעקב בפרשת ויצא בנישואין עם שתי האחיות, שעה שבליל כלולותיו הוא, כביכול, מקבל כגמולו על מה שעשה לאביו! ולעניינו נחזור ונדגיש כי גם אצל רחל בולט המוטיב הזה!

שלא זכתה לגדל את בנימין, ולא נתקיימה איתו שעה אחת, מפני צער אביה" (יח א קסד. במקור בארמית)

לפי פרשנות זו בולט הצד הרעיוני-מחשבתי, כמו גם הביצועי, המאפיין את רחל (בהמשך ספר בראשית צד זה יבלוט גם בקורות בנה יוסף במצרים). עולה כאן אפוא צד אישיותי מעניין של רחל, הבולט בפרשה זו, גם אם טענתה ונענשה על כך. (העונש – מותה – אכן הוצג כמידה כנגד מידה, רשיי [לא, לב]: על דברי יעקב ללבן 'לא יחיה' ומאותה קללה מתה רחל בדרך" [בראשית רבה עד]).

בתוך המסגרת הכללית של יחסי שתי האחיות הבלטנו עד כה את דמותה של רחל כיוזמת, יפה, נאהבת, חושבת, ומתחשבת, וגם בדגש הביצועי שבאישיותה. בהמשך נאמר מספר מילים בעניינה של לאה.

ז. פרשת ההחלפה

מי היא לאה? מה טיבה של דמות זו שמגלה (אולי לא לפי פשוטו של מקרא) נכונות להיכנס בברית נישואין במקום האישה האהובה? להסתכן בכך שבעלה ישנאה! ומה מסתתר מאחורי אפיון הכתוב כי 'עיני לאה רכות'?

המדרש אומר:

"כיון שילדה רבקה את עשיו ויעקב, נולדו ללבן שתי בנות לאה ורחל שלחו אגרות אילו לאילו והתנו ביניהם, כדי שיטול עשיו ללאה ויעקב לרחל, והיתה לאה בוכה על זה כל שעה ומתוך כך יעני לאה רכות".

(בבלי, בבא בתרא קכג; בראשית רבה ע טז)

לפי המדרש לאה יודעת על עשו, אך לא מוכנה להשלים עם גורלה. על-ידי בכיה (האמיתית! – עיניה רכות), ותפילתה (המדרשית), היא זוכה ביעקב! ויחד עם זאת, ו-אומר המדרש: 'בבוקר והנה היא לאה' – 'אמר לה – רמאית בת רמאי, כל הלילה קראתי לך רחל וענית לי, אמרה לו: וכי יש מורה בלי תלמידים? וכי לא כך היה קורא לך אביך עשו, והיית אתה יעקב עונה לו'. מה כוונתה בדבריה אלו?

דומה כי החלפת לאה ברחל מהווה עבור יעקב, במידה מסויימת, עונש – מידה כנגד מידה רמותו על רמותו את אביו, למרות שעשה זאת ברצון אמו, ואביו ברכו.¹

1. במאמר מוסגר יש להעיר כי במובן מסויים קשה להבין את הערכת חכמינו וזכרונם לברכה ביחס לאבות הנשענת על סוף ספר מיכה (פרק ז'): 'ותתן אמת ליעקב'. אברהם יסודו בחסד, וזה אכן מתבקש (אופיין בהכנסת אורחים, תפילה למען...), יצחק יסודו גבורה, וגם זה מתבקש (פרשת הארות), אך אמת ביעקב שכל כך הרבה עקבה ורמייה נקרו בדרכו! דומה שהכוונה ליאמתי הכרוכה ביתורת הגמול, המתיישמת באופן חזק כל כך ביעקב (וגם ברחל!), שכן עם צדיקים ה' מדקדק כחוט

מדוע גם לא לוקחת את שפחתה? טכנית, אולי משום שעמדה מלדת אחרי הולדת יהודה. רעיונית, 'יהודה' משקף תודה. עיקר מרכזי במחשבה היהודית הוא החובה להודות, אך אין זה סוף פסוק, עם ההודיה חייבים גם להתפלל להמשך. לאה שעמדה מלדת רצתה להמשיך ולהיבנות הלאה. מעשה זה מתאים לתפיסה המדרשית הלווקחת בחשבון את עם ישראל העתיד לצאת מנשות יעקב, בניסוח דמוי מדרשי: לאה ידעה בנבואה כי מדובר ב-12 בנים, ולכן פעלה כדי להשתלב בכך.

'לאה המדרשית' חותרת לשלמות. אכן גם גד וגם אשר – מבטאים שלמות בתחושות, באושר גואה ובמזל הולך ומצליח! 'ביאשורי' חברתי למעמדה: "כי אֶשְׂרֹנִי בְּנֹתַי" (ל, יג).

ט. העימות בין האמהות – פרשת הדודאים

אנו מגיעים לנקודת העימות החריפה בין האמהות – 'פרשת הדודאים'. מאחורי ההתמודדות המילולית מסתתרים ניגודי רגשות.

אומנם קשה לקבוע – מי מאושרת יותר (הדברים תלויים באופי אישי ובנקודת מבט על החיים), אך ניתן להעמיד (בצורה מוקצנת מעט) דילמה שכזו, האם רחל – היוזמתית, היפה, המוצלחת, עיקר הבית, הנאהבת, המוותרת מעומק לבה ומתחשבת, ויחד עם זאת גם השולטת, או לאה – הרכה יותר, המטופלת בבנים, פחות נאה, הרודפת במידת מה אחר בעלה, גם אם לשם שמיים? מי מהן מאושרת?

לפי העולה מפרשת הדודאים דומה כי דווקא לאה היא המאושרת!

ראובן, הבכור, הראשון בבנים – משיג הישג ומביא הביתה אל אמו (סמלית, זוהי ההמשכיות שמייחלים לה). 'היהישי' (לצורך הענין ניתן דעתנו לחשיבותו הסוביקטיבית) מובא באמצעות הדודאים.

לרחל אין המשכיות משלה, ואין מי שיביא הביתה מפרי הישגיו, גם אם הללו עניין חולף כמו דודאים. גם רחל רוצה ביטוי מעין זה משלה, לצורך העניין היא מוותרת – בקלות על 'המובן מאלויו', על מי ששייך לה – יעקב, למען איזה שהוא סיכוי לצמח – שיעזור להריון משלה (הדודאים היו סמל לפריון!), לעומת לאה המנצלת כל הזדמנות לשהות עם יעקב – אהובה שלה.

תשובתה של לאה לרחל על בקשתה: "תני נא לי מדודאי בְּנָד" (ל, יג) – מדהימה: "המעט קחתך את אישי ולקחת גם את דודאי בני" (ל, טו). כיצד היא יכולה להתבטא כך כלפי רחל? הרי לכאורה רחל אפשרה לה להיות עם האיש שלה, והתנהגות זו נראית ככפיות טובה. והנה, רחל שוב שותקת – לא מחזירה לה בלשון זו. כביכול, רחל שוב מבינה את לאה ומסכימה אתה בכך שהיא המרכזית אצל יעקב, ובמובן זה

המאושרת יותר, ולכן היא מוותרת על משכב הצדיק. שוב היא מסכימה או לפחות מבינה את לאה (רש"י ראה זאת לחובתה: "לכן ישכב עמך הלילה. שלי היתה שכיבת לילה זו ואני נותנה לך תחת דודאי בנך ולפי שזלזלה במשכב הצדיק לא זכתה להקבר עמו [נדה לא]", דווקא לאה תקבר עמו במערת המכפלה).

האמת היא שגם בפרשת הדודאים יעקב משלם 'טבין ותקילין' בכל הקשור למידת הגמול. הן הוא היה זה שסחר בנזיד העדשים כדי לקבל את הבכורה מעשו אחיו ובכך ניצל את חולשת אחיו השב מהשדה. אומנם, היה זה למען מטרה נעלה, ובדודאי שעשו גם כשהיה שבע ורווי – בז לבכורה, אך עדיין דרכו של יעקב יש בה פגם. ובפרשתנו, הוא עצמו הופך להיות 'סחורה' לנשותיו, אם כי גם כאן למען מטרות נעלות.

ממד נוסף בפרשת הדודאים שכדאי לתת את הדעת אליו, הוא הכבוד שיעקב נותן לנשותיו, שכן הוא מכבד את רצון בענין זה!

"וַיִּצְאָ לָאָה... (ל, טז) – האם הגזימה לאה? האם השפילה עצמה? האם היתה כיצאנית (כדברי רש"י בעקבות המדרש [לד, א]).

פסוקים "דזי"ח נותנים לנו כמדומה תשובה אחרת. מי נענה לה? כיצד היא קוראת לבן? **יששכר!** שוב, גם בן זה והבא אחריו **זבולון** – (זבד טוב – מתנה, רוממות), מעידים על היחסים בינה לבין יעקב; שני הבנים מזלפה מביאים את האושר, השמחה, והקשר המתחזק בינה לבין יעקב!

דווקא רחל, הלוחמת, המוצלחת, שהיינו אולי מצפים כי למרות היעדר הבנים, תפרח ותשגשג בבית בעלה האוהב ומעריך אותה – אפילו כשנפקדות בבנים קוראת לבנה הבכור – **יוסף** (שפירושו 'אסף את חרפתי ויוסף לי בן אחר'). את חרפת מי היא אסף? מדגיש הכתוב – של רחל, למי יוסף היא בן אחר? – לה, היא במרכז; והיכן יעקב בתפילתה?!

ומגיע הבן האחרון. בארץ ישראל (לה, טז) יולדת רחל בן נוסף. כיצד היא קוראת לו? **בן אוני** פירושו לפי רש"י: "בן אוני – בן צערי": יעקב לא משלים עם מסכנות זו, וקורא לו אגב שימוש בדמיון צלילי, במעין היפוך – **בנימין**.

רחל מגדירה את מצבה כמסכנות, אוננות – אבלות על עצמה, ולענייננו החשוב הוא ששוב יעקב לא מוזכר. ובסופו של דבר, היא 'עוזבת' את יעקב באמצע בדרך.

ממה פחד ראובן לאחר מותה? מן הסתם, דאג לכבוד אמו, שהרי אם יעקב יתנחם אצל בלהה, שוב תצא לאה אמו מקופחת, וכזכור הוא היה כבר מעורב בעניינים הללו (פרשת הדודאים). זהו הסברם של חז"ל לנאמר "וַיֵּלֶךְ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת בְּלָחָה פִּילְגָשׁ אִבְיוֹ וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל" (לה, כב). בלשון רש"י:

"מתוך שבלבל משכבו מעלה עליו הכתוב כאילו שכבה, ולמה בלבל וחלל יצועו? שכשמתה רחל נטל יעקב מטתו שהיתה נתונה תדיר באהל רחל ולא בשאר אהלים ונתנה באהל בלהה בא ראובן ותבע עלבון אמו אמר אם אחות אמי היתה צרה לאמי שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי לכך בלבלי".

הנה, דווקא לאה שיצרה בנו רושם של 'ליאות', עייפות מסויימת, בדרך שקטה של אם: התמדה, מסירות ונאמנות לבלי קץ, קשר עמוק עם בניה, היא הזוכה להמשיך עם יעקב, ולהיקבר עמו במערת המכפלה! והמשכיות זו זורמת אל העתיד; ממנה יצא בית המלוכה, וממנה יצא מלך המשיח מזרע בית יהודה.

מעניין שדוקא רחל שהיתה נאהבת, אולי 'קופצנית' במידת מה ('קפריזאית' – ברוח ניסוחו של הרב עדין שטיינזלץ בספרו 'נשים במקרא'²), ויחד עם זאת, המתגעגעת ומצפה, החולמת חלום שלא התממש, הרי שבדמותה בהיסטוריה היא האם. היא האם המבכה על בניה וכולם נחשבים בניה (דומה כי הכוונה איננה רק לבני אפרים הגולים כפי שעולה לכאורה מפשט פרק ל"א בירמיהו), רחל זו היא היא עם ישראל עצמו.

י. רחל ולאה – מנערותן לבגרותן

בשורות דלעיל הראנו את קיומה של מערכת יחסים מורכבת בין רחל ולאה לאורך זמן. התמקדנו בסוגיות ספציפיות, הקשורות בהכרח גם ליחסיהן עם יעקב ובמובן מסוים גם עם לבן. כאן נעיר הערה באשר לנערותן. אם נקודת המבחן בספר בראשית היא הנישואין עם יעקב, ברור שלאישה לפני נישואיה יש מאפיינים מסוימים של נערה.³ כידוע, הכתוב אינו מספר באופן ישיר על נערותן. יש אפיונים קצרים של חיצוניותן, יש תיאור קצר של המפגש של יעקב עם רחל, שבו מסופר בעצם על יעקב, ואחר כך אנו מתודעים לרחל ולאה בנישואיהן ובחייהן כנשים נשואות. אך כל זה באופן ישיר! המודעות לתקופות הציפייה הארוכות של יעקב לרחל, ובעצם גם ללאה, והמודעות לאופיין ואישיותן אחרי הנישואין הובילו מדרשים ופרשנויות לספר על יחסיהן בתוך תקופת הנערות. מסתבר שהקשרים שנירקמו היו מורכבים והשונות בלטה כבר אז, אך בה בעת אפשרה לשתיהן להגיע לאיזו אחדות שמתגבשת במלואה בנישואין עם יעקב. רחל ולאה הנשים יונקות מרחל ולאה הנערות. תקופת הנערות, גם אם סופר עליה כה מעט, מהדהדת בכל מהלך חייהן!

2. ע' שטיינזלץ, נשים במקרא, תל אביב תשמ"ג, עמ' 36-42.

3. ראו דברי המבוא לספר זה: י' רוזנסון, יעל נערות ונערותן – פתיחה לעיון מקראי.